

Marcin Danielewski

Struktura grodowa w drugiej połowie XI wieku : czy lata 30. XI wieku wyznaczają przełom dla funkcjonowania organizacji grodowej w Polsce?

Historia Slavorum Occidentis 2(7), 130-155

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARCIN DANIELEWSKI (POZNAŃ)

STRUKTURA GRODOWA W DRUGIEJ POŁOWIE XI WIEKU. CZY LATA 30. XI WIEKU WYZNACZAJĄ PRZEŁOM DLA FUNKCJONOWANIA ORGANIZACJI GRODOWEJ W POLSCE?

Wstęp

Problematyka struktury grodowej na ziemiach domeny Piastów jest zagadnieniem wciąż wymagającym nowych badań. Rola grodów, ich miejsce w systemie administracyjnym oraz militarnym państwa piastowskiego są kwestiami, które interesują wielu mediewistów. Szczególnie wartościowe na tle opracowań ogólnych wydają się studia nad grodami danych regionów historycznych. W tym przypadku łatwiej o szczegółowe analizy źródeł pisanych, jak i przede wszystkim materiału archeologicznego. Rozważania nad poszczególnymi regionami, które często rozwijały się zupełnie odmiennie od terytoriów z nimi graniczącymi, a stanowiącymi część domeny Piastów, są z punktu widzenia mediewistyki niezwykle ważne. Studia te mogłyby stanowić punkt wyjścia dla badań na wyższym poziomie ogólności. Podobnie podejście badawcze należałoby zastosować do problemu struktury grodowej i jej ewentualnych zmian w latach 30. XI wieku. Studia na poziomie danych regionów historycznych (choćby ograniczone tylko do wybranych i najważniejszych ośrodków grodowych), powinny wskazać czy rzeczywiście mamy do czynienia z przełomem w funkcjonowaniu sieci grodów na terenie władztwa Piastów. W przypadku czynionych rozważań postaram się zwrócić uwagę tylko na najważniejsze, jedenastowieczne ośrodki grodowe

z poszczególnych krain historycznych: Gniezno, Kraków, Kruszwicę, Płock, Przemyśl czy Wrocław. Powinno to jednak wystarczyć do udzielenia odpowiedzi na pytanie czy lata 30. XI wieku można uznać za przełom dla struktury grodowej ziem polskich. Postaram się także poświęcić nieco miejsca wybranym grodom z terenu Wielkopolski, gdzie „katastrofa” (cudzysłów dodany celowo przez autora) omawianego okresu miała być najbardziej obserwowalna pod względem osadniczym. W tym celu odniosę się również do źródeł i metod, na podstawie których archeolodzy datują funkcjonowanie danych obiektów obronnych. Wydaje się, że bez zrozumienia warsztatu archeologicznego trudno jednoznacznie stwierdzić, czy datacje podawane przez archeologów są wiarygodne i czy można je odnosić do lat 30. XI wieku. Wszystkie te rozważania są czynione na uboczu hipotez często pojawiających się w literaturze historyczno-archeologicznej, a według których wiele z grodów funkcjonujących na obszarze państwa Piastów, miało zostać w omawianym okresie zniszczonych.

Źródła pisane

Lata 30. XI wieku były okresem burzliwych zmian politycznych, które dotknęły władztwo Piastów. Wystarczy odnotować, iż rządy w tym okresie sprawowało aż pięciu władców z dynastii Piastów – Mieszko II, Bezprym, Otto, Dytryk oraz Kazimierz I Odnowiciel¹. Jeśli do tego dodamy fakt, że w drugiej połowie lat 30. XI wieku władzę na Mazowszu objął Mieclaw², to widzimy z jak złożoną sytuacją pod względem politycznym mamy do czynienia. Warto też podkreślić, iż w latach 30. XI wieku na ziemiach polskich doszło

¹ Na temat każdego z tych książąt odsyłam do wybranej literatury przedmiotu, gdzie w sposób mniej lub bardziej szczegółowy omówiono te postacie: Z. Górczak, *Bunt Bezpryma jako początek tzw. reakcji pogańskiej w Polsce*, [w:] *Nihil superflum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 115–121; S. Syty, *Mieszko II czy Bezprym mnichem u św. Romualda?*, [w:] *Nihil superflum esse*, s. 104–106, 109; K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań 2004, s. 106–107, 113–117, 122–124, 126–127; G. Labuda, *Mieszko II król Polski (1025–1034)*, Poznań 2008; K. Dróżdż, *Kazimierz Odnowiciel. Polska w okresie upadku i odbudowy*, Wodzisław Śląski 2009, s. 7–22, 36–151.

² J. Bieniak, *Państwo Mieclawa*, Warszawa 2010, s. 81–83, 193. Por. B. Krzemieńska-Surowiecka, *Masław (Mieclaw), ksiądz mazowiecki*, „Notatki Płockie” 2 (1956), s. 5–6.

do wewnętrznego rozbicia państwa oraz kolejno prób jego zjednoczenia przez zarówno Mieszka II, jak i Kazimierza I Odnowiciela. Dwaj ostatni władcy sprawowali dwukrotnie rządy w omawianym okresie³. Krótkotrwałe było piastowanie władzy przez Bezpryma w latach 1031–1032⁴. Najstarszy syn Bolesława Chrobrego objął rządy po interwencji Jarosława I Mądrego, w wyniku, której Mieszko II uciekł do Czech⁵. Po śmierci Bezpryma w 1032 roku w skutek decyzji, które zapadły na zjeździe w Merseburgu nastąpił podział domeny Piastów pomiędzy Mieszka II, Ottona oraz Dytryka⁶. Nie można również bagatelizować kwestii ewentualnego silnego wpływu Ryczezy – matki Kazimierza I na funkcjonowanie państwa. Dotyczy to zwłaszcza pierwszego okresu rządów wymienionego wyżej księcia⁷. Oprócz licznych zmian politycznych, a odnoszących się do kręgów kierujących państwem Piastów, należy także zwrócić uwagę na problem znacznie ważniejszy dla struktury grodowej. Mianowicie, dla ziem polskich w latach 30. XI wieku obserwujemy liczne konflikty oraz wydarzenia, które mogły wpłynąć na zmiany w funkcjonowaniu

³ G. Labuda, *Mieszko II*, s. 97, 101, 104, 160; K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 27, 31, 41.

⁴ Z. Górczak, *Bunt Bezpryma*, s. 115; K. Jasiński, *Rodowód*, s. 107; K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 30–31.

⁵ K. Jasiński, *Rodowód*, s. 107; G. Labuda, *Mieszko II*, s. 68, 160.

⁶ *Annales Hildesheimenses*, wyd. G. Waitz, MGH SRG, t. VIII, Hannoverae 1878, s. 37. Por. K. Jasiński, *Rodowód*, s. 107, 126; G. Labuda, *Mieszko II*, s. 71–72, 73, 97, 160; K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 31.

⁷ W tej kwestii nie ma zgody w literaturze przedmiotu, zob. K. Jasiński, *Rodowód*, s. 116; G. Labuda, *Mieszko II*, s. 104. Por. J. Bieniak, *Państwo Mieclawa*, s. 59, 81, 102, 104. W ostatnim z wymienionych opracowań znalazły się uwagi na temat domniemanego wpływu Ryczezy na Kazimierza I oraz jej wygnania. Warto też zauważyć, iż Anonim tzw. Gall informował o tym, że matka Kazimierza rządziła krajem, zob. Galli Anonymi *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, lib. I, wyd. i wstęp K. Maleczyński, MPH s.n., t. II, Kraków 1952, s. 41 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, tłum. R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław 1982, s. 39). Można domniemywać, że Ryczeza sprawowała rządy regencyjne. W opozycji do tego źródła znajduje się zapis z aktu fundacyjnego klasztoru w Brauweiler, z którego pośrednio wynika, iż Ryczeza miałaby opuścić Polskę w 1031 roku, zob. *Fundatio Brunwilarensis monasterii – Brunwilarensis monasterii fundatorum actus*, wyd. G. Waitz, MGH SS, t. XIV, Hannoverae 1883, s. 137. Oba zapisy źródłowe stały się przyczyną dyskusji na temat tego czy Ryczeza mogła sprawować rządy regencyjne. Problematykę tę ostatnio wraz z omówieniem literatury przedmiotu podsumowała K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 44–51. Problemu tego ze względu na skąpość podstawy źródłowej nie sposób jednoznacznie rozstrzygnąć. Niewykluczone jednak, iż Ryczeza miała duży wpływ na Kazimierza I Odnowiciela w początkowym okresie jego rządów i stąd może znalazła się w tekście Anonima tzw. Galla informacja o regencji.

niektórych grodów. Dla omawianego okresu odnotowujemy: najazd wojsk króla niemieckiego Konrada II oraz księcia ruskiego Jarosława I Mądrego, reakcję pogańską i społeczną, bunt możnych, a także wyprawę księcia czeskiego Brzetysława I⁸. Również dla lat 40. XI wieku możemy wymienić liczne i ważne z punktu widzenia rozważań nad strukturą grodową ówczesnej domeny Piastów konflikty Kazimierza I z Mieclawem, księciem Mazowsza czy z Pomorzanami⁹. Chronologia części tych wydarzeń w świetle ograniczonej podstawy źródłowej, wydaje się nie do końca jasna¹⁰. Nie można jednak zaprzeczyć temu, iż lata 30. XI wieku stanowią ważny okres dla funkcjonowania państwa Piastów. Szczególnie na tle opisywanych w źródłach pisanych wydarzeń, wyróżniają się zapisy dotyczące najazdu księcia czeskiego Brzetysława I. Wyprawa ta została opisana zdecydowanie bardziej szczegółowo pod względem topograficznym oraz szczegółowości relacji od pozostałych wypadków, mających miejsce w tym okresie i dotyczących ziem domeny Piastów. Nie oznacza to jednak, iż przy tym wydarzeniu, jego przebiegu czy czasie trwania uniknięto sporów historiograficznych, dotyczących chociażby jej datacji¹¹. Jeśli chodzi o najazdy króla niemieckiego Konrada II w 1031 roku i księcia ruskiego Jarosława I Mądrego w latach 1030 i 1031 (w tej ostatniej wyprawie uczestniczył również książę Mściśław), to szczegółowość tych zapisów nie może być zadowalająca¹². Wynika z nich, iż głównym skutkiem najazdów były zmiany polityczne jakie zaszły w ramach dynastii Piastów. Niewiele zaś wiadomo na temat tego czy te obie wyprawy przyczyniły

⁸ Na temat tych wydarzeń informują źródła pisane, zob. *Annales Hildesheimenses*, s. 36, 38; *Die chronik der Böhmen der Cosmas von Prag*, lib. II, oprac. W. Weinberger, wyd. B. Bretholz, MGH SRG s.n., t. II, Berlin 1923, s. 83–91 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, tłum., wstęp i komentarz M. Wojciechowska, Warszawa 1968, s. 204–219; *Повесть временных лет*, red. Д.С. Лихачев, Б.А. Романов, Moskwa 1950, s. 101 (tłum. *Powieść minionych lat*, tłum. i oprac. F. Sielicki, Wrocław-Warszawa 2005, s. 132–133; Galli Anonymi, lib. I, s. 42–44 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 40–42).

⁹ Galli Anonymi, lib. I, s. 45–47 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 43–45).
¹⁰ Najpełniejszą chronologię tych wydarzeń podał G. Labuda, *Mieszko II*, s. 160.

¹¹ Szczegółowo sporne kwestie omówili B. Krzemińska, *W sprawie chronologii wyprawy Brzetysława I na Polskę*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 12 (1959), s. 24–37; D. Borawska, *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI wieku*, Warszawa 1964, s. 171–173; G. Labuda, *Mieszko II*, s. 147–153, 160; J. Bieniak, *Państwo Mieclawa*, s. 105, 109–110, 114–115.

¹² *Повесть временных лет*, s. 101 (tłum. *Powieść minionych lat*, s. 132–133). W 1030 roku Jarosław I Mądry zajął tyłko Bełz.

się do zniszczenia grodów, a jeśli nawet tak to, jak wiele z nich upadło¹³. Opis Anonima tzw. Galla zawiera informację o tym, iż obcy książęta i królowie przyłączali grody graniczne lub je niszczyli¹⁴. Rzeczywiście, w wyniku tych dwóch najazdów oderwano od domeny Piastów Łużyce i Milsko oraz Grody Czerwieńskie¹⁵. Brakuje jednak innych wiadomości, na podstawie których można by stwierdzić, jakie grody doświadczyły tego losu. Zupełnie innym problemem jest zagadnienie tzw. reakcji pogańskiej i społecznej, datowanej w literaturze przedmiotu na lata 1031–1034 z głównym nasileniem w okresie rządów Bezpryma¹⁶. Opisy zawarte w źródłach, a dotyczące tego wydarzenia są co prawda szczegółowe w opisie krzywd, jakie przede wszystkim Kościoł oraz szlachetnie urodzeni mieli znosić od ludności – zwłaszcza niewolników i wyzwolenców¹⁷. Jednak jeśli chodzi o ważne informacje dla funkcjonowania grodów, to zapisy źródłowe dotyczące reakcji pogańskiej i społecznej niewiele wnoszą do tej problematyki. Nie wynika z nich aby jakiegokolwiek grody uległy wówczas zniszczeniu. Warto również podkreślić, iż mimo najazdów Konrada II i Jarosława I Mądrego, reakcji pogańskiej oraz społecznej, państwo Piastów nadal funkcjonowało. Struktura sieci grodowej, pełniącej nie tylko funkcje militarne, ale także administracyjne czy gospodarcze, musiała zostać w głównym zrębie zachowana. W innym przypadku nastąpiłaby całkowita lub trwała decentralizacja władztwa Piastów. Tymczasem państwo to funkcjonowało w okresie jego podziału między Mieszka II, Ottona i Dytryka (1032–1033), samodzielnych rządów Mieszka (1033–1034), jak i domniemanej regencji Rychczy¹⁸ (od śmierci Mieszka II do około 1035 roku, może prze-

¹³ W dalszej części tekstu jeszcze powrócę do tego problemu.

¹⁴ Galli Anonymi, lib. I, s. 42. Tekst tłumaczony Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 40–41.

¹⁵ G. Labuda, *Mieszko II*, s. 97, 160; K. Drózdź, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 28.

¹⁶ G. Labuda, *Mieszko II*, s. 92. Por. Z. Górczak, *Bunt Bezpryma*, s. 119; K. Drózdź, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 56–65. Autorka ta sądziła, iż reakcję pogańską należy datować na dłuższy okres, ze szczególnym naciskiem na lata 1037–1038.

¹⁷ Galli Anonymi, lib. I, s. 42–43. Tekst tłumaczony Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 41. Por. *Die chronik der Böhmen*, lib. I, s. 75. Tekst tłumaczony Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. I, s. 191; *Annales Hildesheimenses*, s. 38; *Повесть временных лет*, s. 101. Tekst tłumaczony *Powieść minionych lat*, s. 132. Przywołując *Powieść lat minionych* warto także odwołać się do innego tekstu o prominencji ruskiej, gdzie również reakcja pogańska została opisana, zob. *Polikarpa mnicha kijowskich pieczar Żywot Mojżesza Węgrzyna*, wyd. E. Kałużniacki, MPH, t. IV, Lwów 1884, s. 815.

¹⁸ Zwrotu domniemana regencja używam w związku z poczynionymi uwagami w przyp. 7.

łomu 1034–1035) czy pierwszego władania Kazimierza I Odnowiciela (1034 lub 1035–1038). Kolejne zaś wydarzenia, bunt możnych oraz najazd księcia czeskiego Brzetysława I, należy postrzegać nieco inaczej. Konsekwencją tego pierwszego zajścia z lat 1037/1038¹⁹ było wygnanie Kazimierza Odnowiciela²⁰. Doszło do decentralizacji państwa, choć, co trzeba dobitnie podkreślić, krótkotrwałej i nierównomiernej we wszystkich regionach²¹. Jednak i w tym przypadku brakuje informacji na temat zniszczeń jakich miałyby doświadczyć grody. Dopiero opis najazdu Brzetysława z 1038 lub 1039 roku²² wskazuje, iż główne grody Wielkopolski – Poznań i może Gniezno – zostały zniszczone, a Giecz zajęty, tamtejszą ludność przesiedlono do Czech²³. W tym miejscu trzeba szczególną uwagę zwrócić na Gniezno – tylko Anonim tzw. Gall informował o zrujnowaniu tego ośrodka²⁴. Inaczej ten problem widział czeski kronikarz Kosmas. Praski dziejopis informował o tym, że Czesi zajęli Gniezno bez walki²⁵. Powstaje pytanie czy tamtejszy gród został zniszczony, skoro źródła pisane nie pozwalają w tej kwestii wypowiedzieć się jednoznacznie. Inną kwestią jest zdobycie przez Czechów małopolskiego Krakowa, o którym to wydarzeniu informował Kosmas²⁶. W literaturze przedmiotu zapis ten pozostaje zagadnieniem spornym²⁷. W tym przypadku warto odnieść się do ustaleń archeologów, co robię w dalszej części rozważań.

Jak widzimy, dopiero relacje o najeździe Brzetysława I stanowią podstawowy materiał pisany pozwalający stwierdzić, które grody zostały w omawianym okresie zrujnowane, choć też trudno określić stopień tychże destrukcji. Jednocześnie nie sposób pominąć faktu, iż przywoływane wyżej

¹⁹ G. Labuda, *Mieszko II*, s. 108, 160. Inaczej bunt możnych datowała K. Drózdź, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 54. Autorka uważała, że rebelia ta zaczęła się już w pierwszej połowie 1036 roku, a w pełni rozgorzała na przełomie lat 1036/1037.

²⁰ Te wydarzenia najbardziej szczegółowo omówił G. Labuda, *Mieszko II*, s. 160.

²¹ Takie procesy decentralizacyjne, często następujące wraz ze śmiercią danego władcy, były obserwowalne również w innych okresach funkcjonowania państwa Piastów, chociażby po śmierci Mieszka I czy w czasie rządów Władysława I Hermana, zob. G. Labuda, *Mieszko I*, Wrocław 2002, s. 188–190, 193–195; K. Benyskiewicz, *Książę Polski Władysław I Herman 1079–1102*, Zielona Góra 2010, s. 387–388.

²² Zob. przyp. 11.

²³ *Die chronik der Böhmen*, lib. II, s. 83–84 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, s. 206); Galli Anonimi, lib. I, s. 43 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 41).

²⁴ Galli Anonimi, lib. I, s. 43 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 41).

²⁵ *Die chronik der Böhmen*, lib. II, s. 84 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, s. 206).

²⁶ *Die chronik der Böhmen*, lib. II, s. 83 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, s. 206).

²⁷ Kwestię tę omawiam w dalszej części pracy.

źródła pisane w małym stopniu informują o zniszczeniach, jakich miałyby doświadczyć struktura grodowa na terenie władztwa Piastów. W zasadzie tylko opisy wyprawy Konrada II i Jarosława I Mądrego z lat 1030–1031, a także najazdu Brzetysława I informują o zajmowaniu, rujnowaniu czy odłączeniu od Polski kolejnych ośrodków grodowych. Tymi miejscami, które zostały wymienione są: Gniezno, Poznań, Giecz, Bełz oraz Kraków, choć niewykluczone, że ten ostatni ośrodek można wyłączyć z rozważań. W związku z tymi faktami powstaje pytanie czy lata 30. XI wieku należy postrzegać jako przełom w strukturze grodowej na terenie władztwa Piastów?

Wybrane koncepcje archeologiczno-historyczne

W literaturze przedmiotu wydarzenia lat 30. XI wieku były często omawiane. Pozostaje jednak problem czy okres ten można określać przełomem dla struktury grodowej na ziemiach polskich. Niektórzy historycy oraz archeolodzy sądzą, że ówczesne wydarzenia były bardzo destrukcyjne dla istnienia grodów²⁸. Na początek tych rozważań chcę przywołać słowa Zofii Kurnatowskiej, która przełom, choć dla innego okresu widziała następująco: „Archeologicznym wyznacznikiem przełomu, a zatem przejścia od organizacji plemiennych, segmentowych, charakteryzujących się wieloma ośrodkami centralnymi, do organizacji o charakterze centralistycznym, wczesno-państwowym, jest budowa w Wielkopolsce sieci nowych ośrodków władzy, a zarazem niszczenie gwałtowne bądź stopniowe, dawnych struktur osadniczych”²⁹. Czy o podobnym procesie, z wyłączeniem jego pierwszej części, możemy mówić w odniesieniu do lat 30. XI wieku i następnie rządów Kazimierza I. Odnowiciela? Czy w ogóle okres ten stanowi cezurę dla funkcjonowania sieci grodowej na ziemiach polskich? Pytania te nie są bezzasadne, zwłaszcza w kontekście hipotez Sławomira Gawłasa. Autor ten w rozważaniach nad grodami oraz kształtem odbudowywanego przez Kazimierza I państwa, wyraził pogląd, iż lata 30. XI wieku charakteryzowały się zanikiem

²⁸ Również autor tego tekstu musi stwierdzić, iż w swoich pracach ulegał pokusie łączenia zapisów źródłowych dotyczących lat 30. XI wieku z grodami, które upadły około połowy omawianego stulecia. Obecnie jednak poglądy te uznaję za nieaktualne.

²⁹ Z. Kurnatowska, *Początki Polski*, Poznań 1992, s. 62.

wielu grodów oraz osłabieniem osadnictwa³⁰. W dalszej kolejności miało to spowodować, iż syn Mieszka II zaadoptował na gruncie domeny Piastów wiele „elementów ottońsko-salickiego modelu państwa”³¹. Jednocześnie S. Gawlas odwołał się do wyników badań archeologicznych, zwłaszcza Z. Kurnatowskiej. Autorka ta uważała, iż znaczna liczba grodów także kasztelańskich powstała dopiero w drugiej połowie XI wieku lub później. Uczona ta silnie akcentowała problem lat 30. XI wieku, jako okresu, w którym wiele z grodów zostało zniszczonych, opierając chronologię głównie na materiale ceramicznym³². Powstaje jednak pytanie czy poza źródłami pisanymi dysponujemy materiałem archeologicznym, mogącym datować upadek niektórych grodów na omawiany okres, jak to widzą niektórzy naukowcy. Należy również zastanowić się, czy budowa nowych grodów w drugiej połowie XI czy XII wieku, była pokłosiem katastrofy lat 30. XI wieku, czy może tylko przebudową istniejącej struktury, której przyczyny mogły być inne.

Struktura grodowa w połowie XI wieku i jej przemiany

W pierwszej części rozważań zauważyłem, iż źródła pisane odnoszące się do lat 30. XI wieku wskazują, że dochodziło wówczas do licznych zmian politycznych. Jednak mimo tego faktu państwo nadal funkcjonowało, aż do momentu, kiedy to Kazimierz I Odnowiciel opuścił kraj. Do tego czasu domena Piastów została okrojona o niektóre terytoria pograniczne. Nie ma jednak dostatecznej podstawy źródłowej aby stwierdzić, iż przed wyjazdem

³⁰ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa: niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 2000, s. 73.

³¹ S. Gawlas, *O kształt*, s. 74.

³² Z. Kurnatowska, *Próba odtworzenia organizacji zarządu terytorialnego państwa pierwszych Piastów w Wielkopolsce*, [w:] *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, red. L. Leciejewicz, Warszawa 1984, s. 88–90; tejeż, *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej słowiańszczyzny zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław–Warszawa 1991, s. 90; tejeż, *Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów*, „*Studia Lednickie*” 2 (1991), s. 18–19; tejeż, *Przemiany lokalnych ośrodków władzy w Wielkopolsce*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 21–27; tejeż, *Początki i rozwój państwa*, [w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 371–374.

Kazimierza I z Polski duża liczba grodów została zniszczona. Informacja Anonima tzw. Galla o pogranicznych grodach niszczonech lub przyłączanych do innych państw niewiele wnosi do dyskusji nad omawianym problemem. Trudna do oceny oraz jej rozmiaru wydaje się również kwestia tzw. reakcji pogańskiej i społecznej. Z jednej strony informują o niej źródła ruskie, czeskie oraz rodzime, ale z drugiej trudno ocenić konsekwencje tego wydarzenia. Opisy Anonima tzw. Galla – związanego z kręgiem duchowieństwa³³, charakteryzują się brakiem informacji o charakterze topograficznym. W zasadzie wiadomości o poważnych następstwach reakcji pogańskiej czy społecznej nie potwierdzają kolejne zapisy Anonima tzw. Galla. Jeśli mielibyśmy do czynienia z bardzo destrukcyjnymi wydarzeniami w latach 1031–1034, to najazd Czechów w latach 1038 lub 1039 byłby zupełnie nietrafiony. Według kronikarza z czasów Bolesława III Krzywoustego, Brzetysław miał wówczas zniszczyć m.in. Poznań i Gniezno oraz zabrać ciało św. Wojciecha³⁴. W związku z tym dziwnym wydaje się potężna reakcja pogańska i społeczna, która ominęła najważniejsze ośrodki kościelne. Podczas gdy taka rewolta powinna być skierowana właśnie przeciwko ośrodkom grodowym, przy których powstawały pierwsze biskupstwa i gdzie skupiały się ośrodki kultu religijnego. Nie znajdują przesłanek potwierdzających jednoznacznie bardzo duże znaczenie tzw. reakcji pogańskiej i społecznej. Ta, jeśli do niej doszło, musiała mieć raczej charakter lokalny, albo bardziej społeczny niż religijny, skoro zniszczeniu nie uległy główne ośrodki kościelne, m.in. Gniezno, Poznań oraz Kraków³⁵. Ogromnisze zniszczeń i nawrót religii pogańskiej miały potwierdzać odkrycia archeologiczne. W związku z tym w literaturze przedmiotu przywoływano wyniki badań archeologicznych, prowadzonych w Kałdusie czy Wrocławiu³⁶. W pierwszym z wymienionych wyżej ośrodków odkryto domniemane ślady zabiegów magiczno-symbolicznych na terenie cmentarzyska, obrzędów pogańskich (ceremonialne uczty, miejsca składania ofiar ze zwierząt i ludzi itp.) na fundamencie zachodniego aneksu świątyni chrześcijańskiej oraz w pobliżu jej ruin. Autor tych badań – Wojciech Chudziak

³³ T. Jasiński, *O pochodzeniu Galla Anonima*, Kraków 2008, s. 12, 107–108.

³⁴ Galli Anonimi, lib. I, s. 43 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 41).

³⁵ Jeszcze bardziej sceptycznie na temat tzw. reakcji pogańskiej czy społecznej wypowiedział się D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, Poznań 2011, s. 83–90.

³⁶ Z. Kurnatowska, *Początki Polski*, 148–150.

wiązał wymienione znaleziska z okresem lat 30. XI wieku³⁷. Trzeba jednak zauważyć, iż interpretacja znalezisk z Góry św. Wawrzyńca, ich chronologia oraz metoda identyfikacji miejsc sakralnych zastosowana przez toruńskiego archeologa są bardzo sceptycznie widziane przez niektórych historyków³⁸. Jeśli chodzi o Wrocław, to interpretacja tych znalezisk jest również niejednoznaczna. Sławomir Moździoch uważał, iż w tym przypadku mamy do czynienia z kultem pogańskim, który rozwijał się na Śląsku w czwartej dekadzie XI wieku (świątynia miała powstać w latach 1032/1033, datowano dendrochronologicznie z tego obiektu tylko jedną dranicę)³⁹. Pewną rolę w nawrocie pogaństwa mieli odegrać pogańscy Lucice⁴⁰. Trzeba jednak podkreślić, iż charakter odkryć we Wrocławiu oraz oparte o nie wnioski, zostały słusznie podane w wątpliwość⁴¹.

Z powyższych rozważań wynika, że także źródła archeologiczne nie potwierdzają siły i powszechności reakcji pogańskiej w państwie Piastów czwartej dekady XI wieku. Trudno utrzymać hipotezę, iż reakcja pogańska i społeczna z lat 1031–1034 przyczyniła się do upadku dużej liczby grodów.

³⁷ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Toruń 2003, s. 121–122, 137–138, 143; tenże, *Problem projekcji mitu kosmologicznego na organizację przestrzeni sakralnej in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, „*Slavia Antiqua*” 47 (2006), s. 74–93.

³⁸ D.S. Sikorski, *Od pogańskich sanktuariów do chrześcijańskich kościołów na Słowiańszczyźnie Zachodniej*, [w:] *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. K. Bracha, Cz. Hadamik, Warszawa 2010, s. 414–420. Por. tenże, *Kościół w Polsce*, s. 83, przyp. 14, rozdz. I. Spostrzeżenia Dariusza Andrzeja Sikorskiego uznaję za w pełni uzasadnione.

³⁹ S. Moździoch, *Nowe dane do zagadnienia socjotopografii piastowskich grodów kasztelańskich w X–XIII wieku na przykładzie Wrocławia i Bytomia Odrzańskiego na Śląsku*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 334–336; tenże, *Spółeczność plemienna Śląska w IX–X wieku*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000, s. 42–50; tenże, *Śląsk między Gniezmem a Pragą o świątyni pogańskiej ze schyłku 1032–1033*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 179–180; tenże, *Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta?*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń 2003, s. 72–79.

⁴⁰ S. Moździoch, *Nowe dane*, s. 336; tenże, *Spółeczność plemienna*, s. 50.

⁴¹ D.S. Sikorski, *Świątynie pogańskich Słowian – czyli o tym, jak je stworzono*, [w:] *Cor hominis. Wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2007, s. 393–394. Argumenty przedstawione przez autora krytyki poglądów S. Moździocha na temat omawianego odkrycia z Wrocławia uznaję za uzasadnione.

W tym miejscu pojawia się pytanie czy dysponujemy źródłami archeologicznymi mogącymi tak dokładnie, co do jednego dziesięciolecia określić upadek danego ośrodka grodowego. Pytanie to jest na miejscu, zwłaszcza w odniesieniu do licznych grodów z terenu Wielkopolski, których chronologia trwania miała kończyć się na latach 30. XI wieku⁴². Kuszająca, z punktu widzenia historyka czy archeologa, wydaje się również wizja korelacji informacji źródłowych na temat omawianego okresu z badanymi grodami, których kres funkcjonowania przypada na połowę XI stulecia. Tymczasem określenie chronologii końca funkcjonowania danego grodu nie jest tak proste, jak mogłoby się pozornie wydawać. Zauważyć należy, iż archeologiczna periodyzacja wczesnego średniowiecza z terenu szeroko pojętej Wielkopolski, tzw. fazy D przypada na okres 950–1050⁴³. Oparta ona została głównie na podstawie materiału ceramicznego i jego zmian. Materiał ten jednak nie może służyć do zawężenia końca użytkowania danych grodów i przenoszenia tego momentu z połowy XI stulecia na lata 30. tegoż wieku. Dodam jeszcze, że jeśli nie jest to materiał archeologiczny, który pochodzi z kompleksowych badań wykopaliskowych i nie udało się go przypisać do konkretnych faz użytkowania grodu, to jego wartość dla datacji danych obiektów jest wątpliwa. Ceramika pozyskana z badań sondażowych czy powierzchniowych ma tylko charakter rozpoznawczy. Problem złoża wtórnego przy datowaniu opartym o taki materiał powinien być zawsze uwzględniany. Zwróć tylko uwagę na

⁴² Z. Kurnatowska, *Próba odtworzenia organizacji*, s. 88; tejeże, *Z badań nad przemianami*, s. 18–19.

⁴³ Jeśli chodzi o archeologiczną periodyzację średniowiecznej Wielkopolski to wygląda ona następująco: A-400-600, B-600-800, C-800-950, D-950-1050, E-1050-1250, F-1250-1350. Dodatkowo fazę D podzielono na D₁-950-1000 i D₂-1000-1050. Podobny podział wprowadzono w ramach fazy E: E₁-1050-1100, E₂-1100-1200, E₃-1200-1250, zob. W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań 1950, s. 4–6; tenże, *Z badań nad polską ceramiką wczesnośredniowieczną*, „Sprawozd. Archeologiczne” 2 (1956), s. 160–167; Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław 1967, s. 50 n.; W. Dzieduszycki, *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław 1982, s. 21 n.; tenże, *Z badań nad ekonomiczno-społecznymi uwarunkowaniami przemian zachodzących w garncarstwie wczesnopolskim (ceramika kruszwicka, 2 poł. X-poł. XIV w.)*, „Sprawozd. Archeologiczne” 34 (1983), s. 253–254; tenże, *Podstawy periodyzacji okresu wczesnośredniowiecznego w Wielkopolsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, Poznań–Wrocław–Warszawa, 1992, s. 155–158; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, przyp. 3.

fakt, że jeszcze kilkadziesiąt lat temu duża liczba grodów m.in. z terenu szeroko pojmowanej Wielkopolski miała chronologię starszą niż IX wiek⁴⁴. Było to spowodowane nie uwzględnianiem problemu złoża wtórnego. Tymczasem obecnie te datacje nie są już aktualne⁴⁵. Nie uważam w związku z tym za zasadne, aby zawężyć chronologię końca użytkowania grodów, których datowanie zostało oparte o ceramikę, zwłaszcza jeśli pochodzi ona z badań sondazowych lub powierzchniowych. Powstaje pytanie czy w takich przypadkach nie mamy do czynienia z chronologią sterowaną danymi historycznymi⁴⁶.

Osobną kwestią są datowania oparte o wyniki badań dendrochronologicznych. Pomijam natomiast problem datacji ¹⁴C, nawet metodą AMS (spektralno-akceleratorową). Precyzja uzyskiwanych w ten sposób dat nie może być dla naukowca zajmującego się okresem wczesnego średniowiecza zadowalająca⁴⁷. Inaczej widzieć należy datowania dendrochronologiczne. Przy odpowiedniej liczbie prób, przyjmuje się, że liczba 10 i więcej (oczywiście prób, które udało się wydatować), daje wyniki o wysokich wartościach

⁴⁴ Przykładem takiej datacji niech będzie gród z miejscowości Lubin (gmina Trzemeszno, powiat gnieźnieński). Obiekt ten jeszcze w końcu lat 50. XX wieku datowany był na fazy B (600-800)-D (950-1050), zob. W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. III, Warszawa 1959, s. 231.

⁴⁵ Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby*, s. 118. Por. M. Danielewski *Grody pogranicza kujawsko-wielkopolskiego od połowy X do końca XIII wieku*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, t. II, red. D. Karzewski, Strzelno 2009, s. 40. W pracach tych podano aktualną datację funkcjonowania grodu w miejscowości Lubin.

⁴⁶ D.S. Sikorski, *Powstanie państwa Piastów w świetle najnowszych badań archeologii średniowiecznej*, „Roczn. Hist.” 77 (2011), s. 211. W tekście tym autor zwrócił uwagę na problem chronologii obiektów archeologicznych opartej o ceramikę, która często była sterowana poprzez dane historyczne. Historyk ten uwagi owe poczynił w stosunku do recenzowanej pracy Michała Kary (*Najstarsze państwo Piastów - rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*), której autor również dostrzegał ten problem.

⁴⁷ Problem ten poruszano już w dotychczasowej literaturze przedmiotu, wskazując na ograniczenia metody radiowęglowej, zob. S. Kadrow, *Co datują laboratoria radiowęglowe?*, „Światowit” 39 (1994), s. 144-150; J. Lewczuk, *Datowanie metodą C₁₄ a wyniki badań archeologicznych - na przykładzie dwóch grodzisk (łużyckiego i wczesnośredniowiecznego) z terenów województwa zielonogórskiego*, „Światowit” 39 (1994), s. 135-141; D.A. Sikorski, *O badaniach interdyscyplinarnych w badaniach nad wczesnym średniowieczem - uwagi krytyczne*, [w:] *Mundur hominis - cywilizacja, kultura, natura*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2006, s. 394-396; tenże, *Świątynie pogańskich Słowian*, s. 398; tenże, *O nadziejach związanych z datowaniem metodą ¹⁴C zabytków architektury średniowiecznej w Polsce*, [w:] *Architektura romańska nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 677 n.; tenże, *Powstanie państwa Piastów*, s. 211-216.

prawdopodobieństwa⁴⁸. Warto podkreślić, że znacznie łatwiej tą metodą wydatować powstanie grodu, niż jego ostateczny kres funkcjonowania. Przykładem niech będzie gród Bydgoszcz-Stare Miasto, położony w północnej części historycznych Kujaw. Chronologię tego obiektu obronnego oparto m.in. o datację drewna (wydatowano reprezentatywną liczbę prób)⁴⁹, a mimo to nie udało się ustalić, kiedy dokładnie przestał on być użytkowany. Wyniki analiz dendrochronologicznych doskonale sprawdziły się natomiast w określeniu czasu powstania bydgoskiego grodu. Moment ten wydatowano na lata 1037–1038⁵⁰. Zupełnie osobną sprawą jest problem datowania grodów w oparciu o niereprezentatywną liczbę próbek. Pojedyncze dendrodaty nie mogą stanowić podstawy do datowania danego grodu, zwłaszcza jeśli pochodzą one tylko z jednej części wału⁵¹. Niewykluczone, że w takim przypadku datujemy drewno będące elementem wtórnie użytym lub później wbudowanym np. w wyniku naprawy obwałowań. Powyższe rozważania wskazują, iż najlepiej wydatowane grody to takie, których chronologię oparto o różnorodny materiał źródłowy. Nie bez znaczenia pozostają również dendrodaty, które dobrze uzupełniają chronologię opartą o tradycyjne źródła archeologiczne, ale pozyskane w wyniku kompleksowych badań wykopaliskowych. Niestety, takich pozostałości grodowych, gdzie byłyby prowadzone systematyczne prace archeologiczne oraz pozyskano liczny materiał źródłowy, jak i próby do analiz dendrochronologicznych, jest stosunkowo niewiele. Spostrzeżenie to dotyczy również Wielkopolski. Obraz ten co prawda ulegał w ostatnich latach poprawie. Jednak mimo to należy zauważyć, iż duża część próbek do analiz

⁴⁸ M. Krąpiec, T. Ważny, *Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zaawansowania badań w Polsce*, „Światowit” 39 (1994), s. 200; A. Zielski, M. Krąpiec, *Dendrochronologia*, Warszawa 2004, s. 118, 122. Por. T. Ważny, *Czy dendrochronologia jest wiarygodna*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 402–403; tenże, *Dendrochronologia obiektów zabytkowych w Polsce*, Gdańsk 2001, s. 46. Tomasz Ważny informował o tym, iż liczba prób drewna pochodzących z jednej konstrukcji, nie powinna być mniejsza od 5.

⁴⁹ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczny ośrodek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 182, ryc. 3.

⁵⁰ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczny ośrodek bydgoski*, s. 182, 184, ryc. 3; W. Chudziak, E. Dygaszewicz, *Wczesnośredniowieczny ośrodek osadniczy w Bydgoszczy. Stanowiska 1 i 2*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa 2006, s. 354.

⁵¹ D. Sikorski, *Powstanie państwa Piastów*, s. 217–218.

dendrochronologicznych, które pozyskano na poszczególnych grodziskach, nie daje podstawy do ich precyzyjnej datacji. Często nie spełniają one wymogu reprezentatywności⁵². Jak w związku z powyższymi uwagami na temat źródeł archeologicznych, stopnia ich precyzyjności oraz uwagami dotyczącymi wykorzystania metody dendrochronologicznej czy radiowęglowej, widzieć grody, których kres funkcjonowania jeszcze na początku lat 90. ubiegłego wieku wiązano z latami 30. XI wieku⁵³. Datacje te trzeba traktować jako sterowane danymi zawartymi w źródłach pisanych. Nie ma możliwości, aby doprecyzować chronologię końca istnienia całej grupy grodów z dokładnością co do jednego dziesięciolecia, jak to chciała widzieć Z. Kurnatowska⁵⁴. Zwłaszcza że datowania te oparto głównie o materiał ceramiczny.

Wielkopolska była jednak tylko jedną z części państwa Piastów. Chcąc dysponować pełniejszym obrazem struktury grodowej na terenie domeny władców piastowskich, trzeba sprawdzić czy lata 30. XI wieku stanowią jakąkolwiek cezurę chronologiczną dla funkcjonowania grodów w innych regionach. Na początek zwróćmy uwagę na obszar Kujaw, który bezpośrednio graniczy z Wielkopolską. Najważniejszy gród tego terytorium, usytuowany w Kruszwicy, przetrwał okres lat 30. XI wieku bez jakichkolwiek perturbacji⁵⁵. Podobnie zlokalizowane wokół niego osadnictwo otwarte rozwijało się

⁵² Odsyłam zainteresowanych do badań Michała Kary i Marka Krąpca, które dotyczyły grodzisk z terenu Wielkopolski. Wynika z nich, że duża część datacji poczynionych wówczas na podstawie analiz dendrochronologicznych, nie jest reprezentatywna. Dla dziesięciu grodzisk podano bardziej szczegółowe informacje na temat pobierania próbek drewna i ich datowania. Jednak tylko dla trzech z nich wydatowano reprezentatywną liczbę prób. Podczas gdy dla siedmiu grodzisk (Czerchów, Golina, Kalisz –Zawodzie, Nakło nad Notecią, Samarzewo, Stary Białacz, Tum pod Łęczycą), dendrodaty nie mogą być reprezentatywne, ponieważ dysponowano mniej niż 10 próbkami odpowiedniego do wydatowania drewna, zob. M. Kara, M. Krąpiec, *Wyniki badań archeologiczno-dendrochronologicznych wybranych grodzisk wczesnośredniowiecznych z terenu historycznej Wielkopolski, przeprowadzonych w roku 2003*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” 41 (2005), s. 216–219. Osobną kwestią pozostaje również fakt, iż niektóre z prób pochodziły z tego samego odcinka wału grodziska. Oczywiście, spostrzeżenia powyższe nie są zarzutem skierowanym w stronę autorów tychże badań i samego opracowania, które jest bardzo wartościowe. Moje uwagi mają jedynie wskazać na fakt, jak często mamy do czynienia z datacjami, które oparte są na niereprezentatywnej liczbie odpowiednio zachowanych próbek.

⁵³ Z. Kurnatowska, *Próba odtworzenia organizacji*, s. 88; teźże, *Z badań nad przemianami*, s. 18–19.

⁵⁴ Teźże, *Z badań nad przemianami*, s. 18.

⁵⁵ W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, *Starodawna Kruszwica. Od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Wrocław 1961, s. 86–87; B. Dzieduszycka, W. Dzieduszycki, *Kruszwicki ośrodek*

całkiem prężnie⁵⁶. W przypadku grodu kruszwickiego znacznie ważniejszą cezurą chronologiczną był 1093 lub 1096 rok, kiedy to doszło do bitwy pomiędzy zwolennikami Zbigniewa i wojskami jego ojca Władysława I Hermana⁵⁷. Wydarzenia, które wówczas się rozegrały, szczegółowo opisał Anonim tzw. Gall⁵⁸. Z pewnością wpłynęły one na osłabienie okolicznego osadnictwa⁵⁹. Jednak był to trend krótkotrwały ponieważ już w XII i częściowo XIII wieku Kruszwica przeżywała swój największy rozkwit gospodarczy⁶⁰. Z powyższych rozważań wynika, że lata 30. XI wieku nie były dla Kruszwy i Kujaw okresem przełomowym.

Kolejnym ważnym ośrodkiem, tym razem położonym na Mazowszu, był Płock. Ranga tego grodu znacznie wzrosła zwłaszcza w okresie rządów księcia Władysława I Hermana. Najprawdopodobniej ośrodek płocki stanowił wówczas główną siedzibę brata Bolesława II Śmiałego⁶¹. Badania prowadzone na Wzgórzu Tumskim, jak i tam zlokalizowanym grodzie, wydają się bar-

władzy i jego przemiany w XI-XII wieku, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 166; tychże, *Dzieje piastowskiego ośrodka w Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świderska-Włodarczyk, Zielona Góra 2005, s. 458.

⁵⁶ B. Dzieduszycka, *Demographic and economic transformations in the area surrounding the early medieval Kruszwica*, „*Archaeologia Polona*” 24 (1985), s. 76, 82, 88; teje, *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Pałuk i regionu środkowego biegu Baryczy*, „*Slavia Antiqua*” 34 (1994), s. 74, 77-78.

⁵⁷ Data roczna bitwy nie jest do końca jasna i w literaturze przedmiotu pojawiają się jej różne datacje: 1093, 1094 lub 1096. Zagadnienie to podsumowywali następujący naukowcy J. Powierski, *Pierwszy bunt Zbigniewa a zewnątrz-polityczne położenie Polski w latach 1092-1094*, „*Studia Bałtyckie. Historia*” 1 (1996), s. 90-91; K. Benyskiewicz, *Książę Polski*, s. 241-243.

⁵⁸ Galli Anonimi, lib. II, s. 71-72 (tłum.: Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. II, s. 67-68).

⁵⁹ B. Dzieduszycka, *Z badań nad kształtowaniem się*, s. 78.

⁶⁰ W. Dzieduszycki, *Socjotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszwicki)*, „*Kwart. Hist. Kultury Materialnej*” 32 (1984), s. 6, 10, 16-17, 19; tenże, *Kruszwica - wczesnopiastowski ośrodek władzy książęcej*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 1998, s. 103-104; B. Dzieduszycka, W. Dzieduszycki, *Dzieje piastowskiego ośrodka*, s. 459.

⁶¹ Warto zauważyć, że ośrodek płocki był często przywoływany przez Anonima tzw. Galla w kontekście informacji o Władysławie I Hermanie, zob. Galli Anonimi, lib. II, s. 83, 88. Tekst tłumaczony Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. II, s. 78, 83-84. K. Benyskiewicz

dzo cenne dla naszych rozważań. Mianowicie, gród plocki powstał w końcu X wieku⁶². Osobną kwestią jest część rezydencjonalna tego obiektu, która miała być wydzielona jako gródek i w ramach niego znajdowały się dwie, jedenastowieczne budowle kamienne oraz liczna zabudowa drewniana⁶³. Ta hipoteza została zweryfikowana negatywnie⁶⁴. Gród obejmujący całe Wzgórze Tumskie przynajmniej w części północno-zachodniej przeszedł jedną przebudowę, która miała miejsce po połowie XI a przed końcem XI wieku. Jeśli zaś wzięlibyśmy pod uwagę warstwy stratygraficzne obwałowań o czytelnych śladach destrukcyjnych, to odnotowujemy je w północno-zachodniej oraz wschodniej części obwałowań. Odkrywane ślady spalenizny i przepalonej gliny związane są z końcem funkcjonowania drugiej fazy wału. Kolejnym uszkodzeniom wał ulegał również w ciągu XIII stulecia⁶⁵. Z punktu widzenia naszych rozważań najważniejszy wydaje się fakt, że na grodzie plockim nie obserwujemy jakichkolwiek warstw destrukcyjnych z lat 30. XI wieku.

Kolejnym ważnym ośrodkiem grodowym, któremu należy poświęcić nieco miejsca jest Przemyśl. Powstanie tamtejszego grodu datowano na połowę lub koniec X wieku⁶⁶. Kolejna faza umocnień o konstrukcji skrzyniowej zgodnie z ustaleniami archeologów miała być związana z przyłączeniem Przemyśla do państwa Piastów⁶⁷. Warto dodać, że w ośrodku przemyskim po

uważał, że Płock pełnił rolę głównej siedziby Władysława I Hermana, zob. K. Benyskiewicz, *Książę Polski*, s. 67–70, 75–76.

⁶² M. Trzeciecki, *Początki Płocka*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011, s. 97; tenże, *Gród na Wzgórzu Tumskim*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011, s. 105.

⁶³ W. Szafranski, *Płock we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1983, s. 89–93, 104, 162–164, 167–172.

⁶⁴ M. Trzeciecki, *Gród na Wzgórzu Tumskim*, s. 106–110.

⁶⁵ Tenże, *Gród*, s. 115–116.

⁶⁶ A. Wędzki, *Uwagi nad rolą i znaczeniem Sandomierza i Przemyśla w państwie wczesnopiastowskim*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 160. W literaturze przedmiotu pojawiały się również bardziej szczegółowe datacje. W ramach nich powstanie grodu próbowano wiązać z okresem sprzed 981 roku, zob. A. Koperski, *Przemyśl – czołowy gród nad Sanem*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 1998, s. 82; E. Sosnowska, *Stan badań nad wczesnośredniowiecznym grodem przemyskim ulokowanym na Wzgórzu Zamkowym*, [w:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, s. 177.

⁶⁷ A. Koperski, *Badania archeologiczne nad Przemyślem w dobie pierwszych Piastów*, [w:] *Polonia minor medii Levi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakowi w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Gancarski, Z. Woźniak, Rzeszów 2003, s. 349.

1018 roku zbudowano budowlę rezydencjalną składającą się z palatium i rotundy⁶⁸. Jeśli mamy na uwadze gród, to tylko do 1031 roku był on podporządkowany Piastom. Wraz z zajęciem Przemyśla przez Jarosława I Mądrym rotundę i palatium zastąpiono prawdopodobnie drewnianą budowlą⁶⁹. Dotychczas nie odkryto jednak śladów destrukcji grodu, które można by wiązać z latami 30. XI wieku⁷⁰. Obecna wiedza pozwala stwierdzić, że mimo zajęcia grodu przez Rusinów ten nadal funkcjonował⁷¹.

Innym ważnym grodem, który należy pokrótce omówić jest Kraków (Wawel i Okół). Ten najważniejszy gród wczesnośredniowiecznej Małopolski po powrocie w 1039 roku Kazimierza Odnowiciela do Polski stał się jego główną siedzibą. Tam też zlokalizowano nowe biskupstwo⁷². Z informacji zawartych w tekście kronikarza czeskiego Kosmasa wynika, że podczas najazdu Brzetysława I Kraków został zdobyty i zniszczony⁷³. Część historyków nie uznała tego zapisu za wiarygodny⁷⁴. Kwestię tę trudno rozstrzygnąć, zwłaszcza że w żadnym innym źródle pisanym nie znalazła się informacja na temat Krakowa i jego zdobycia przez księcia czeskiego. Dodatkowo sprawę kompli-

⁶⁸ T. Rodzińska-Choraży, *Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. S. Czopek, M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 133; A. Koperski, *Przemyśl*, s. 82; A. Wędzki, *Uwagi*, s. 161; E. Kubicka-Kabacińska, *Problemy genezy i chronologii wczesnośredniowiecznych budowli przemyskich*, [w:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, s. 305–306.

⁶⁹ A. Koperski, *Badania archeologiczne*, s. 350.

⁷⁰ Tenże, *Przemyśl*, s. 82–84; A. Wędzki, *Uwagi*, s. 160–163. W pracach tych nie zamieszczono informacji na temat zniszczeń grodu, jakich miałyby on ewentualnie doświadczyć w latach 30. XI wieku.

⁷¹ Tenże, *Przemyśl*, s. 82. Archeolog ten uważał, że gród w Przemyślu (faza z wałem o konstrukcji skrzyniowej) funkcjonował do XII wieku.

⁷² G. Labuda, *Mieszko II*, s. 114, 161; K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 117–119, 150–151.

⁷³ *Die chronik der Böhmen*, lib. II, s. 83 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, s. 206). Za tą hipotezą przez pewien czas opowiadał się m.in. G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. II, Poznań 1988, s. 309–313; tenże, *Mieszko II*, s. 151. Por. K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel*, s. 74–76.

⁷⁴ B. Krzemińska, *W sprawie chronologii*, s. 33–34; K. Polek, *Kraków i Małopolska w czasie najazdu Brzetysława I na Polskę*, „*Studia Hist.*” 29 (1986), z. 4, s. 499–506. Warto dodać, iż z hipotezy o zdobyciu przez Brzetysława I Krakowa wycofał się również w 2010 roku Gerard Labuda. Uczony ten w recenzji książki Klaudii Drózd stwierdził, że ostatecznie opowiada się jednak za tym, iż Brzetysław I nie zajął Krakowa, zob. G. Labuda, *Wizerunek Kazimierza Odnowiciela w nowym historiograficznym, analityczno-syntetycznym spojrzeniu*, „*Roczn. Hist.*” 76 (2010), s. 287.

kuje fakt, iż Kazimierz I po powrocie do kraju główną siedzibę zlokalizował w Krakowie. Trudno wyobrazić sobie, że książę na centralny ośrodek państwa wybrał spustoszony Kraków. W tym przypadku należy odnieść się do wyników badań archeologicznych prowadzonych na Wawelu. Niestety, również one nie są jednoznaczne, chociaż nie dostarczyły jak dotychczas wyraźnych argumentów, które potwierdziłyby, iż tamtejszy gród w latach 30. XI wieku uległ zniszczeniu. Nie odkryto na Wawelu warstw stratygraficznych z omawianego okresu o widocznych śladach katastrofy. Z badań wynika, że młodszy wał drewniano-kamienno-ziemny został pobudowany w drugiej ćwierci XI wieku⁷⁵. Wał skrzyniowy zarejestrowany na Wawelu wydatowano metodą dendrochronologiczną na okres po 1016 roku⁷⁶. Wyniki prac archeologicznych nie potwierdzają spalenia bądź zniszczenia w okresie lat 30. XI wieku ośrodka grodowego w Krakowie. W związku z tym i ten gród nie powinien być przywoływany, jako jeden z przykładów destrukcyjnej siły wydarzeń omawianego przedziału czasowego.

Ostatnim z omawianych najważniejszych wczesnopiastowskich grodów jest Wrocław. Wały tego obiektu z rejonu kościoła św. Marcina (północno-zachodnia część Ostrowa Tumskiego) są datowane na lata 80. X wieku⁷⁷. Znacznie mniej precyzyjna jest chronologia powstania obwałowań z wnętrza wyspy ustalona na lata 940–960⁷⁸. Wydaje się, że starszy gród jeszcze z pierwszej połowy X wieku został zastąpiony w latach 80. X wieku nowym

⁷⁵ J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2006, s. 393, 395, 397. Por. tenże, *Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Rzeszów 1996, ryc. 3. Por. A. Kukliński, *Spór wokół datowania wczesnośredniowiecznego wału obronnego w rejonie IX na Wawelu w Krakowie*, [w:] *Polonia minor medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Gancarski, Z. Woźniak, Rzeszów 2003, s. 429, 437–440.

⁷⁶ A. Kukliński, *Badania wczesnośredniowiecznego wału obronnego w rejonie IX na Wawelu w Krakowie*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 297, 300; J. Poleski, *Małopolska plemienna i państwowa*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000, s. 212; tenże, *Wczesnośredniowieczne grody*, s. 394, 396.

⁷⁷ S. Moździoch, *Nowe dane*, s. 334; tenże, *Spółeczność plemienna*, s. 26, przyp. 6. Dla wału oraz domostwa z tej samej warstwy wydatowano kilka prób dendrochronologicznych. Jedna z nich pochodząca z obwałowań jest datowana na 985 rok.

⁷⁸ P. Rzeźnik, *Gród wrocławski około roku 1000*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000, s. 141.

obiektem⁷⁹. Z ośrodkiem grodowym związana była również architektura sakralna z X i XI wieku⁸⁰, w tym katedra wzniesiona najprawdopodobniej w pierwszej ćwierci XI wieku⁸¹. W kwestii chronologii grodu wrocławskiego kluczowe wydają się lata 30. XI wieku. Wówczas to niwelacji uległo obwałowanie w zachodniej części wyspy oraz wysunięty na wschód wał, którego pozostałości odkryto w rejonie katedry⁸². Jednocześnie w rejonie kościoła św. Marcina odkryto ślady budowli, którą niektórzy archeolodzy uważają za relikw pogańskiej świątyni, choć ta kwestia jest bardzo dyskusyjna⁸³. Odbudowę grodu zapewne podjęto dopiero w latach 50. XI wieku⁸⁴. Ośrodek wrocławski jest jednym z tych najważniejszych grodów w państwie piastowskim, dla których lata 30. XI wieku przyniosły katastrofę.

Na koniec rozważań chcę zwrócić uwagę na problem, który wydaje się bardzo znaczący dla lat 30. XI wieku i struktury grodowej. Trzeba zauważyć, że we wszystkich źródłach pisanych dotyczących omawianego okresu, znacznie bardziej podkreślano ucieczki czy przesiedlenia ludności, niż zniszczenia grodów. W *Powieści minionych lat* znalazła się interesująca wiadomość o tym, iż Jarosław I Mądry i Mściśław przywieźli do Rusi licznych jeńców z najazdu na państwo Piastów. Oni też mieli zostać osiedleni nad rzeką Rosią⁸⁵. Z zapisów Anonima tzw. Galla wynika, że w wyniku wydarzeń omawianego okresu zmalała znacznie liczba ludzi zamieszkujących kraj. Jednocześnie duża część ludności uciekła za Wisłę na Mazowsze⁸⁶. Kolejno ważne wydają się także zapisy Kosmasa o grodzianach i wieśniakach z Giecza, któ-

⁷⁹ S. Moździoch, *Spółeczność plemienna*, s. 41.

⁸⁰ Na temat tej architektury odsyłam do pracy następującego autora E. Małachowicz, *Najstarsza architektura sakralna na Śląsku*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000, s. 115–126, 131–135. Por. P. Rzeźnik, *Gród wrocławski*, s. 144, 147.

⁸¹ E. Małachowicz, *Najstarsza architektura*, s. 123. Por. tenże, *Architektura wczesnośrednio-wiecznych budowli katedry wrocławskiej*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 364. W tej pracy znalazła się informacja o tym, że pierwszą katedrę wrocławską wzniesiono najprawdopodobniej w pierwszym dziesięcioleciu X wieku.

⁸² S. Moździoch, *Spółeczność plemienna*, s. 42.

⁸³ Zagadnienie to przedstawiłem omawiając problem tzw. reakcji pogańskiej i społecznej.

⁸⁴ S. Moździoch, *Nowe dane*, s. 336–337.

⁸⁵ *Повесть временных лет*, s. 101 (tłum. *Powieść minionych lat*, s. 133).

⁸⁶ Galli Anonimi, lib. I, s. 43 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 41). W dalszej części tekstu dotyczącej walk Kazimierza I Odnowiciela z Mazowszanami oraz z Pomorzanami, Anonim tzw. Gall również podkreślał silne zaludnienie Mazowsza oraz

rych książę Brzetysław I przesiedlił do Czech. Kronikarz ten poinformował również o licznej ludności uprowadzonej z państwa Piastów⁸⁷. Jeśli do tego dodamy terytoria odłączone w toku lat 30. XI wieku od domeny piastowskiej (m.in. Bełz, Grody Czerwieńskie, Śląsk, Łużyce, Milsko), to widzimy jaki był podstawowy problem dla funkcjonowania grodów po omawianym okresie. Mianowicie, państwo borykało się z ogromnym odpływem ludności. W rozważaniach nad czwartą dekadą XI wieku nie akcentowałbym aż tak mocno zniszczeń, jakie miały osiągnąć grody. Wręcz przeciwnie, struktura grodowa w dużym stopniu raczej przetrwała lata 30. XI wieku. Nie dysponujemy szczególnie licznymi śladami destrukcji tych obiektów obronnych. Zresztą jak informował Kosmas, Brzetysław I nie musiał zdobywać Gniezna, co było spowodowane małą liczbą ludzi tam zamieszkujących⁸⁸. Świadczy to o tym, iż już wówczas ten problem był dostrzegalny, a najazd czeskiego księcia pogłębił kryzys demograficzny. Oczywiście, nie dysponujemy podstawą źródłową, aby odtworzyć ówczesny stan zaludnienia, ale mimo wszystko nie wolno pomijać tego elementu. Sądzę, że duża część grodów z terenu Wielkopolski, których koniec użytkowania Z. Kurnatowska chciała widzieć w połowie XI wieku lub latach 30. tego stulecia, nie została zniszczona w wyniku walk wewnętrznych oraz najazdów. Problem ten widzę zupełnie inaczej i źródła pisane tę hipotezę potwierdzają. Sądzę, że liczne grody z terenu Wielkopolski, jeśli ich datowanie jest słuszne, przestały być użytkowane z przyczyn demograficznych. Grody potrzebowały zaplecza ludnościowego. Inaczej nie miał kto stanowić załóg strzegących te obiekty⁸⁹. Grody wymagały częstej renowacji (obowiązek naprawy fortyfikacji)⁹⁰ oraz uiszczania danin, które

niewielkie państwa Piastów, zob. Galli Anonimi, lib. I, s. 45, 46 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 43, 44).

⁸⁷ *Die chronik der Böhmen*, lib. II, s. 84, 90 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, s. 206, 218).

⁸⁸ *Die chronik der Böhmen*, lib. II, s. 84 (tłum. Kosmas, *Kronika Czechów*, ks. II, s. 206).

⁸⁹ Oprócz załóg strzegących potrzebna była również pospolita ludność do pełnienia stróży grodowej. Na ich temat odsyłam do literatury, zob. K. Buczek, *Stróże. Studium z ustroju społecznego Polskie wczesnofeudalnej*, „Roczn. Dziejów Społ. i Gosp.” 19 (1957), s. 33–41; S. Zajączkowski, *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV wieku*, Łódź 1958, s. 68–80; tenże, *Udział ludności wiejskiej w polskiej wojskowości do połowy XV stulecia*, „Studia i Materiały do Hist. Wojskowości” 27 (1984), s. 38–46; K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987, s. 64–66.

⁹⁰ Na temat napraw grodów, fos, mostów odsyłam do kilku wybranych tekstów, zob. M. Pauk, *Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*,

jako dochody państwa były również przeznaczane na utrzymanie tamtejszej administracji czy załóg grodowych⁹¹. Tymczasem brak ludności musiał spowodować, że duża część grodów została pozbawiona podstawy funkcjonowania. Jednocześnie niewykluczone, iż okrojenie terytorialne państwa Piastów, przełożyło się na mniejsze zapotrzebowanie na grody. Kolejne zwiększenie liczby grodów obserwujemy w drugiej połowie XI oraz XII wieku, co najprawdopodobniej związane było z odbudową demograficzną kraju. Kolejno zaś polityka Kazimierza I, a w jeszcze większym stopniu Bolesława II Śmiałego, nastawiona na wyprawy wojenne poza granice kraju, musiała przyczynić się do wzrostu demograficznego oraz w dalszym następstwie rozbudowy struktury grodowej⁹². Hipoteza ta, wymagająca jeszcze szczegółowych analiz i dalszych badań, wyjaśnia zmiany, które S. Gawlas chciał widzieć w zniszczeniach grodów oraz adaptacji systemu ottońsko-salickiego. Drugą połowę XI wieku postrzegam jako modyfikację struktury grodowej, podyktowaną kryzysem demograficznym lat 30. XI stulecia. Nie jest to jednak budowa nowego systemu opartego o obce wzorce, a tylko dostosowanie dawnej struktury do panujących od czasu rządów Kazimierza I warunków demograficznych.

„Kwart. Hist. Kultury Materialnej” 51 (2003), nr 1, s. 3–16; F. Dąbrowski, *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa 2007, s. 53–86; tenże, *Świadczenia fortyfikacyjne ludności pospolitej i rycerstwa w Polsce XIII wieku w źródłach pisanych*, „Kwart. Hist. Kultury Materialnej” 56 (2008), nr 2, s. 147–167. W pracach tych zawarto również starszą literaturę dotyczącą problematyki naprawy grodów.

⁹¹ K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii*, s. 131, 142–147; tenże, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, Poznań 2000, s. 182–184.

⁹² Na temat postaci Bolesława II Śmiałego, jak dotychczas, nie powstała pełna biografia naukowa. Dysponujemy jedynie pracą Tadeusza Grudzińskiego, która jednak ma już ponad pół wieku i w wielu miejscach wymagałaby rewizji starszych poglądów, zob. T. Grudziński, *Bolesław Szczodry. Zarys dziejów panowania*, Toruń 1953. Inne teksty dotyczą wybranych zagadnień związanych z Bolesławem II Śmiałym, zob. T. Grudziński, *Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu*, Warszawa 1982; G. Labuda, *Święty Stanisław biskup krakowski, patron Polski*, Poznań 2000. Sądzę, że brak biografii Bolesława II, w której zwrócono by również uwagę na politykę wewnętrzną władcy i jej powiązania z ekspansywną działalnością króla, rzutuje mocno na postrzeganie problemu rozbudowy struktury grodowej. Ta ostatnia mogła nastąpić jedynie w momencie znacznego wzrostu demograficznego kraju. Tymczasem wydaje się, że odpowiednie warunki zaistniały dopiero w okresie ekspansji państwa Bolesława II. Wystarczy zwrócić uwagę na fakt, iż Bolesław II Śmiały ingerował w sprawy Rusi, Czech, Pomorza czy Węgier, zob. Galli Anonimi, lib. I, s. 48–50, 52 (tłum. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, ks. I, s. 46–48, 50). Wyprawy wojenne miały zwykle charakter łupieżczy, stąd należy domniemywać, iż wynikiem najazdów Bolesława II Śmiałego było m.in. sprowadzanie do kraju obcej ludności.

Podsumowanie

Wnioski z powyższych rozważań dotyczące struktury grodowej są dość jednoznaczne. Wynika z nich, że tylko dla niektórych grodów możemy stwierdzić, iż lata 30. XI wieku były okresem katastrofy. Ustalenia te, oparte o źródła pisane, uzupełniają wyniki badań archeologicznych. Inaczej należy zapatrywać się na problem grodów, których upadek w dotychczasowej w literaturze przedmiotu próbowano wiązać z omawianym okresem, tylko w oparciu o wyniki prac archeologicznych (często powierzchniowych czy sondazowych) i pozyskany wówczas materiał źródłowy (głównie ceramikę). Nie widzę podstaw, aby końcową chronologię tak zbadanych obiektów obronnych zawężać do jednego dziesięciolecia. Materiał ceramiczny nie charakteryzuje się aż taką dokładnością. W związku z tym przesuwanie kresu istnienia jakiegokolwiek grodu tak zbadanego z połowy XI wieku na lata 30. tegoż stulecia, nie wydaje się uzasadnione. Warstwy spalenizny, odkrywane na grodach, mogą równie dobrze być pozostałością zupełnie innej katastrofy niż takie wydarzenia, jak reakcja pogańska, bunt możnych czy najazd Brzysława I. Przypadkowe zaproszenia ognia czy nawet polityka Kazimierza I Odnowiciela po powrocie do Polski, są też wyjaśnieniem dla kresu istnienia danych grodów, których upadek datowano na połowę XI wieku. Hipotezy te nie są tak atrakcyjne, jak te wiążące katastrofy grodów z latami 30. XI wieku, ale czy przy ograniczonej podstawie źródłowej są one mniej wiarygodne? Interesujący wydaje się także przegląd informacji na temat kilku najważniejszych grodów z terenu ówczesnej domeny Piastów. W tak ważnych ośrodkach jak Kruszwica, Płock, Przemyśl czy Kraków nie obserwujemy warstw stratygraficznych o śladach destrukcyjnych z lat 30. czy połowy XI wieku. Tym bardziej, nawet na zasadzie domysłu, trudno zakładać, żeby czwarta dekada XI wieku stanowiła przełom dla funkcjonowania tych grodów. Omawiany okres to natomiast ważna cezura chronologiczna pod względem politycznym. Już Gerard Labuda zauważył, że lata 30. XI wieku to czas ciągłości, ale i przełomu. Autor podkreślał różnice jakie dzieliły państwo Piastów w czasach Bolesława I Chrobrego i Kazimierza I Odnowiciela⁹³. G. Labuda dostrzegał również zachowanie „dość znacznej ciągłości dawnych struktur”⁹⁴.

⁹³ G. Labuda, *Mieszko II*, s. 155–159, 161–163.

⁹⁴ Tamże, s. 164.

Nie widzę przy tym wyraźnego przełomu jeśli chodzi o funkcjonowanie najważniejszych grodów w państwie Piastów. Grody zniszczone w końcu lat 30. XI wieku, jak np. Poznań i Wrocław czy porzucone, jak Giecz, w drugiej połowie tego stulecia nadal istnieją. Inne ważne ośrodki grodowe, jak Kruszwica, Płock, Przemyśl, Kraków także nie wskazują na to, aby omawiany okres był dla nich przełomem. Wręcz przeciwnie, dla ośrodka kruszwickiego znacznie ważniejszą cezurą chronologiczną jest 1093 lub 1096 rok. Wyraźnie widać, że zupełnie inaczej znaczenie lat 30. XI wieku trzeba postrzegać dla poszczególnych regionów historycznych. O zniszczeniach z tego okresu możemy mówić z pewnością na terenie Wielkopolski, o tym świadczą źródła pisane. Określenie jednak już stopnia tych katastrof, przynajmniej w oparciu o materiał archeologiczny, jest bardzo trudne. Znaczna część struktur grodowych w obrębie domeny Piastów wykazuje kontynuację w drugiej połowie XI wieku. Interesujące wydają się także spostrzeżenia dotyczące hipotez S. Gawlasa, który uważał, że organizacja terytorialna z czasów pierwszych Piastów nie odpowiadała następnie kasztelańskiej⁹⁵. Ze względu na brak szerszej podstawy źródłowej trudno tę hipotezę zweryfikować. Odpowiadając jednak na argument S. Gawlasa można stwierdzić, iż właśnie najważniejsze grody wskazują na tę ciągłość. Gniezno, Poznań, Kruszwica, Płock, Kraków, jak również inne ośrodki grodowe, których w tym tekście akurat nie omawiałem np. Włocławek, są nadal w drugiej połowie XI, XII czy XIII wieku ważnymi centrami administracji piastowskiej. Nie przeczę temu, że Kazimierz I Odnowiciel strukturę grodową częściowo przebudował, był to tego zmuszony. Podkreślam jednak, iż o władcy tym wiemy stosunkowo niewiele, a głównym źródłem informacji na jego temat są zapisy Anonima tzw. Galla. Jeszcze mniej wiadomości posiadamy o organizacji kasztelańskiej w drugiej połowie XI wieku. Postulowałbym zwrócenie w przyszłych badaniach szczególnej uwagi na problemy demograficzne państwa Piastów, z jakimi musiał się zmierzyć Kazimierz I po powrocie do kraju. Sadzę, że to one determinowały zmiany w strukturze grodowej np. Wielkopolski już w połowie XI wieku, a później w okresie rządów Bolesława II Śmiałego. Na koniec należy dodać, iż w zasadzie każdy z władców przebudowywał strukturę

⁹⁵ S. Gawlas, *O kształt*, s. 72 – powoływał się na ustalenia Z. Kurnatowskiej, która wskazywała, że wiele grodów kasztelańskich powstaje w drugiej połowie XI wieku i później; trzeba dodać, iż ustalenia te odnoszą się głównie do Wielkopolski, zob. Z. Kurnatowska, *Tworzenie się państwa*, s. 90.

grodową. Często z przyczyn politycznych niektóre ośrodki lub dzielnice wyrastały ponad inne, przykładem pozytywnym niech będzie Płock i Mazowsze, a negatywnym Kruszwica w okresie panowania Władysława I Hermana. Czy w związku z tymi działaniami twierdzić można, iż młodszy brat Bolesława II Śmiałego przebudował sieć grodową na Kujawach i Mazowszu? Pogląd taki nie wydaje się uzasadniony. Względy polityczne i kolejne wydarzenia, a może i osobiste preferencje, spowodowały że Płock na pewien czas stał się głównym ośrodkiem w państwie. Dodam, iż tak Kazimierz I, jak i jego synowie Bolesław II i Władysław I byli równie odpowiedzialni za kreowanie nowych ośrodków władzy terytorialnej. Grody przez tych książąt były równie często przebudowywane, jak i w czasach rządów Bolesława I Chrobrego czy Mieszka I. Konstrukcje wałów nie mogły funkcjonować bez poważniejszych napraw dłużej niż około 50 lat, co zauważył już Jacek Poleski⁹⁶. Jeśli brać pod uwagę ten fakt, to należałoby uznać, iż z taką częstotliwością następowały przełomy w funkcjonowaniu danych grodów. Wiemy jednak, że takie stwierdzenie byłoby absurdem. W związku z tym wydaje się, iż stosowanie słowa „przełom” w odniesieniu do struktury grodowej powinno być używane bardzo ostrożnie i najlepiej w przypadku konkretnych obiektów. Każdy z omawianych grodów, już chociażby z powodu zróżnicowania podstawy źródłowej, powinien być traktowany osobno.

⁹⁶ J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody*, s. 395.

The stronghold structure in the second half of the 11th c. Do the 1030s represent a breakthrough in the functioning of the stronghold structure in Poland?

The paper explores the issue of the 1030s, significant for, *inter alia*, the Polish medieval studies. It centres, in essence, on the verification of the view that the examined period can actually be deemed to have been a breakthrough in the functioning of the stronghold structure within the Piast state. Furthermore, the article addresses the question whether, in the second half of the eleventh century, the network of strongholds stood at variance with the one prevailing during the reign of Mieszko I and Boleslaw I the Brave. A political history of the 1030s, discussed on the basis of extant written sources, e.g., Gallus Anonymus, Cosmas of Prague, *Tale of Bygone Years* and *Annales Hildesheimenses* provides the starting point for analyses, most valuable for the discussion being pieces of information appertaining to the invasion of Bretislaus I and subsequent expeditions of Yaroslav the Wise into the Piast lands. Records relating to these events reveal that some strongholds were destroyed (Poznań, Gniezno), other abandoned (Giecz) or lost (Belz, Red Cities).

Next, the author refers to the studies of some historians and archaeologists regarding the problem of the 1030s and the purported breakthrough in the functioning of the stronghold structure. The first research questions relating to this issue is whether the medievalists have source material (other than written) at their disposal that would enables them to determine what other strongholds, besides the ones cited above, were destroyed in the 1030s. Another question relates to the erection of new strongholds in the second half of the eleventh and in the twelfth century. It is interesting to find out whether the construction of these strongholds somehow ensued from the disaster of the 1030s. The answer to these questions necessitates the consideration of various methods of dating the relics of strongholds along with their reliability, which is particularly important in the context of hypotheses advanced by archaeologists. A large group of strongholds is believed to have ceased to function in the 1030s, as purportedly attested by results of archaeological research and dating. The author nonetheless demonstrates that establishing the chronology of strongholds by dint of pottery within one decade and with respect to the 1030s is unmanageable and draws the

reader's attention to the weaknesses of chronology based on dendrochronological, radiocarbon and AMS methods. The image of the 1030s catastrophe ought to be referred to the strongholds of Wielkopolska, inasmuch as they are mentioned in written sources.

Finally, the author attempts to verify if there were other principal Piast strongholds within the then Piast domain, which were partially or completely destroyed throughout this period. Here, he refers to the results of the excavations carried out on the relics of strongholds in Kruszwica (Kujawy), Płock (Mazovia), Przemyśl (the Sandomierz Region), Kraków (Małopolska) and Wrocław (Silesia). The results of the analyses have revealed that the vast majority of these structures did not fall into destruction *circa* mid-eleventh century. To conclude, in view of the fact that several most important strongholds in the Piast state continued their existence, whilst key strongholds of Wielkopolska, their damage notwithstanding, were rebuilt, the 1030s should not be referred to as a breakthrough period in the functioning of the stronghold structure.

Słowa kluczowe: organizacja grodowa, przełom, grody

Keywords: stronghold structure, breakthrough, strongholds

Translated by: Agnieszka Tokarczuk